

לשון חכמים

הרב יוסף צבי לידר

סידור הרב מליאדי (ג)

ה. דעת רבינו על סידורי תפלה ושינויי נוסחאות

לפני שאתחיל בכירור מקורותיו של נוסח סידור רבינו ומידת הסתמכותו עליהם, ראשית כל אביא את דברי רבינו העוסקים בענייני נוסחאות ושינוייהם סידורים ומהדורותיהם, שנכתבו ונאמרו על ידו במשך השנים, ועל ידם תתבאר דעתו בענין.

א. כתב רבינו בשלחנו סוף סימן סח: "המנהגים שנהגו בשרשי התפלה אין לשנות ממנהג אבותיו, כי י"ב שערים בשמים כנגד י"ב שבטים וכל שבט יש לו שער ומנהג בפני עצמו, לבד מה שנוצר בגמ' (או בדברי הפוסקים שלמדו דבריהם מהגמ') הוא שוה לכל". ובמראי מקומות ציין רבינו לתלמוד ירושלמי, וכוונתו לדברי המגן אברהם בריש הסימן שם שכתב: "וז"ל הגמרא ירושלמי - עירובין פ"ג סוף הל' ט' - אף על פי ששלחנו לכם סדר התפלות אל תשנו ממנהג אבותיכם".

ב. כידוע רבינו בשנות הנהגתו שינה דעתו הקדושה וחזר בו בהרבה ענינים הן בהלכה הן בהנהגת הציבור¹. גם בענין שינוי נוסח התפלה ברבות השנים שינה דעתו. הפעם הראשונה שאנו מוצאים עדות לכך היא במכתבו² משנת תקנ"ג בערך שכתבו אל "הרב המאור הגדול המפורסם כבוד מוהר"ר אליעזר כ"ץ נ"י"³. כפי הנראה מתוכן המכתב בעירו של אותו רב

1 ראה בהקדמת הגרא"ח נאה לספרו 'פסקי הסידור', ירושלים תרצ"ז. 'המסע האחרון', ירושלים תשע"ב, עמ' 236 ואילך ובהערה 16.

2 'אגרות קודש', ברקלין תשע"ב, אגרת מו, עמ' קנז ואילך.

3 כפי הנראה נמען האגרת הוא הרב אליעזר בן הר"ר יעקב כ"ץ שכינה כאב"ד ור"מ בוריסוב, בעמח"ס 'סמיכת כהן' על מסכת אבות (שקלוב תקס"ד). בשער ספרו נאמר: "...אשר חיבר ה"ה הרב המאור הגדול החריף המופלג המפורסם בתורה ויראת חטא כק"ש מוהר"ר אליעזר במוהר"ר יעקב כ"ץ זלה"ה שהיה אב"ד ור"מ דק"ק באריסו...".

רבינו כותב לו בהמשך דבריו: "ואולי יהי' לרצון לפני ה' להתראות פנים בהיותי במדינת פולין לפרקים שם נשתעה יחד", כי עד אמצע שנת תקנ"ג בוריסוב הייתה בשלטון מלכות פולין, ובשנה ההיא עברה לידי השלטון הרוסי בעת חלוקת פולין השנייה.

בנו של ר' אליעזר זה היה ר' מנחם נחום מבוריסוב מתלמידי רבינו, הוא מעתיק הכת"י הנודע בשם 'כת"י לנינגרד' בו העתיק בהעתקה מדויקת עשרות אגרות מרבתינו שבאה"ק ומרבינו. כת"י זה נדפס ויצא לאור בשנת תשמ"ח ע"י מרדכי וילנסקי בספרו 'היישוב החסידי בטבריה'. בראש הספר צולם שער הכת"י עליו חתום "מנחם נחום בהרב מוה' אליעזר הכהן מבאריסו יצ"ו". התאריך בשער הוא יום ג' פרי' ראה תקנ"ד. רמ"נ אף כתב הקדמה לספרו של אביו 'סמיכת כהן' שנדפס לאחר פטירתו ובה מספר על אביו: "ידוע לכל שער עמו שהיה תלמיד חכם מופלג גדול ותורתו הי' אומנתו, ויראת חטא קודם לחכמתו במדות טובות מאד וענוה יתירה ומואס בבצע... שעלה בדעתו לדפוס חיבור גדול ומפואר על יורה דעה אשר העלה בוך שכלו... היו פשטים שלו על הדרוש... באו עליו יסורים של אהבה שלא היה בהן ביטול תורה ותפילה...". ובחתימת

הוקם מניין חסידי ששינה מנוסח אשכנז לנוסח החסידי, מה שהביא למחלוקת ריב ומדנים בין אבות לבנים. דבר זה הביא את רב העיר לכתוב לרבינו "להפך בזכות אבות המוחים בבניהם לילך למנין מפני שינוי הנוסחאות שמשנים במנין שלא כדת". כמו"כ האריך הרב להוכיח שמצד מצות כיבוד אב יש בכח האבות למנוע מבניהם לשנות נוסח התפלה. על כך משיב לו רבינו שע"פ הדין השנוי בתלמוד ופוסקים אין זה שייך כלל למצות כיבוד אב, אך לפני משורת הדין ומשום גודל אהבת השלום מוכן הוא "לצוות ולהזהיר על המנין המתפללים שלא ישנו סדר התפלה מברוך שאמר עד אחר שמו"ע - וזאת בתנאי - שישמעו לו אנשי עירו לכבוד מעכ"ת להיות בשלום ובמישור עם המנין באמת לאמתו ולא לעורר עוד מדנים ח"ו עם בניהם החפצים לילך למנין". כלומר, רבינו מוכן לפשרה זו שהמנין החסידי ימשיך להתקיים אך יתפללו בו בנוסח אשכנז. ובסוף המכתב כותב רבינו: "ברם כגון דא צריכין למודעי שמן הדין אין שום איסור בשינוי נוסחאות מפני המחלוקת ושינוי המנהג שבמשנה וגמרא, כמבואר הטעם בזה בתשובת רשד"ם חלק אורח חיים".

כנראה כוונת רבינו לשתי תשובות השייכות לענין זה, והם סימנים לד - לה (במהדורת זכרון אהרן, ירושלים תש"ע). הנידון שם היא סאלוניקי עירו של הרשד"ם בה התקיימו כשלושים קהילות זו לצד זו, קהילות שגלו והגיעו ממקומות שונים מאיטליה אשכנז ספרד ופורטוגל. בתחילה שמרה כל קהילה על עצמאותה בנפרד בעניני הלכה ומנהג ונוסח התפלה, אך ברבות הימים והשנים נמשכו רוב הקהילות אחר נוסח ומנהגי ספרד, אך היו מספר קהילות ויחידים שערערו על כך ועקב כך נוצרו חיכוכים ושאלות שהובאו לפתחו של רשד"ם. המקרים הנידונים שם דומים מאד למה שאירע בתקופת רבינו שבעיירות רבות נוסדו מנינים חסידיים ששינו בתפילתם מנוסח אשכנז לנוסח (המבוסס בחלקו או רובו על נוסח) ספרד. מדברי הרשד"ם עולים כמה נקודות שאליהם נראה שכיון רבינו במכתבו ומצא בהם סיוע, ואלו הם:

"אף על גב שיש ענינים שהדבר הגון ונראה טוב לאחוז האדם במנהג אבותיו וקרוב הוא שננס זה באזהרת ובל תטוש תורת אמך, מכל מקום בכי האי גוונא בענין זה טוב ויפה להניח המנהג ההוא לאחוז בסדר מנהג ספרד. והטעם שאני אומר כן, כי לענ"ד לא מצאנו ולא ראינו שאין לשנות מנהג אבותינו כי אם בדבר שיש בו נדנוד איסור, כמו כל אותם ששינו בפרק מקום שנהגו, יע"ש. דבכולהו אית בהו משום הרחקת איסור... אבל בכה"ג דליכא צד איסור כלל ועיקר ולא הרחקת עבירה, בהא פשיטא דלא שייך ביה משום אל תטוש תורת אמך".

"לא די שאין לגנות לאותם העוזבים סדר שאר מנהגי התפלות ותופסים סדר תפלות ספרד, אלא יש לשבח להם, כי מי יודע אולי קדמוניהם אם היו רואים סדר ספרד היו עושים כן מן הטעם שזכרתי... צריך להחזיק הדין עם אותם התופסים סדר מנהג ספרד אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל... ואם כן מצוה לתפוס בסדר תפלות [ספרד] ולהחזיק טובא למחזיקים במנהג ספרד".

ההקדמה: "דברי אסקופה הנדרסת לפני רגלי חכמים מנחם נחום בן המחבר הרב המאוה"ג המפורסם מוהר"ר אליעזר זצוק"ל".

יתכן ורמ"נ זה הוא החתום "מנחם נחום מבאריסעוו" על תקנות ליאזנא הידועים (ראה אג"ק שם עמ' קעח בהערות, ובס' "היישוב החסידי בטבריה" עמ' 69).

כבר משנת תקנ"א ידוע בוודאות על קיומה של קהילה חסידית בבאריסעוו שאנשיה היו מקושרים בלב ונפש להרה"ק מקאליסק ואל רבינו כאחד (ראה שם עמ' 101, 108, 111, 126 - 129. "סוד המעלה" ח"ב עמ' קצב - קצו, רט).

"הדבר פשוט יותר מביעתא בכותחא שאין כח לשום קהל להכריח לשום יחיד שיבא ויתפלל בבית הכנסת אשר התפללו אבותיו... ואיך אפשר שנאמר שהקהל יכופו לבטל יחיד או יחידי שלא יעבדו את ה', וכבר אמרו שאין אדם למד תורה אלא במקום שלבו חפץ. ואפילו יש לאדם רב בעירו והוא רוצה לצאת ללמוד עם רב אחר שלבו חפץ בו יותר, אין אביו יכול לעכבו, ואפילו שיצטער אביו מפרידתו אין לו לחוש למצות אביו כדי ללמוד תורה, ואפילו שאין לך מצוה גדולה יותר ממצות כבוד אב ואם שהוקשה כבודם לכבוד המקום, ודין זה הביאו הרב בעל תרומת הדשן ז"ל סי' מ'. וא"כ פשיטא וכל שכן וקל וחומר בנדון דידן שיכול לצאת מקהלו הראשון כדי להתפלל בכוונה ולעבוד את ה'".

ג. בספר 'מאמרי אדמו"ר הזקן - הקצרים' עמ' תקפא נדפסה רשימה מדברים שאמר רבינו בין השנים תקנ"ג - תקס"א ונרשמו ע"י אחד השומעים. (ושוב נדפסו הדברים בשו"ת אדה"ז, מהדורת תשס"ח, במדור שער השמועה סימן ה') ואלו דבריו:

"בענין נוסח התפילות י"ב שערים יש, וכל שבט ושבט יש לו נוסח שלו בתפילה ועל ידו נעשה עליית נשמותינו. והשער הי"ג כולל כל הי"ב שערים אשר כל שבט ושבט יכול להעלות בו שכן נאמר לעתיד לבא יבואו הי"ב שבטים דרך הי"ב שערים שבירושלים כל אחד בשער שלו. וכאשר לעתיד בגשמיות כן בזמן הגלות בעבודת ה' והוא נוסחאות התפילות, אשר על ידי התפילות מתעלים נשמותיהן של ישראל. ובהיות כל ישראל ערבים ומעורבים מכמה שבטים, ואין אדם יודע מאיזה שבט הוא, לכן תיקן האריז"ל נוסח התפילה מלוקט מנוסחאות אשכנזים ומספרדים ומשאר נוסחאות, בענין שכפי תיקון נוסחתו הוא משער הי"ג שכל ישראל יכולים לעלות בו".

דבריו כאן הם קיצור וסיכום דברי רבו הגדול המגיד ממעזריטש זי"ע המובאים בספרו 'ליקוטי אמרים - מגיד דבריו ליעקב' (סי' קלג בהוצאת קה"ת)⁴.

בהמשך דבריו שם מביא לדוגמא כחמשה תיקוני נוסח בברכות קרי"ש רובם ע"פ דברי האר"י המובאים בפרי עץ חיים ומשנת חסידים. כולם הוכנסו בסידורו.

יש לציין כאן ולהצביע על נקודה אחת בדבריו שם המאפיינת את שיטתו בעריכת הסידור. כשמבאר מדוע יש להשמיט את המילים "צור ישראל קומה" וכו', אינו מסתפק רק בטעם של האר"י שע"פ סוד צריך להיות מ"א תיבות מ"מי כמוך" עד "גאל ישראל", אלא מביא טעם נוסף ע"פ פשט הענין, וז"ל: "לפי שצור ישראל הוא לשון בקשה, ובכל מה שלפני שמונה עשרה אינם רק סידור שבחיו, וכדאמרו רז"ל (פסחים קי"ז ע"ב) דצלותא גואל ישראל ודסדורא גאל ישראל,⁵ לשון הוה ועבר, כמו גואלינו ה' צבאות כו'. וכן בערבית ונאמר כי פדה". כלומר, שבכל 'אמת ויציב' ו'אמונה כל זאת' הכל הם שבחים על יצי"מ הנאמרים בלשון עבר והוה, אך אין בהם לשון בקשה על העתיד, וממילא לא מתאים הבקשה צור ישראל באמצע השבחים.

ביאורו זה מורה על כללות גישתו אל הסידור, שהתחשב ביותר גם בפשט התוכן והסגנון, ולא הספיק לו הטעם של חשבון מ"א תיבות מהאר"י. ולהלן בפרק ז' סעיף ט' נוכיח שרבינו

4 כידוע החתם סופר בשו"ת או"ח ח"א סי' טז הקשה על כך כמה קושיות, ובעל הדברי חיים השיב על קושיותיו בשו"ת שלו ח"ב או"ח סי' ח', והדברים עתיקים. ובספר 'תפילת חיים' להרה"ג ר' דניאל רימר בהקדמתו עמ' 48 ואילך האריך בזה טובא.

5 שיבוש לשון נפל כאן והשומע לא שמע היטב. לשון הגמ' שם: "קרי"ש והלל גאל ישראל, דצלותא גואל ישראל". על כך פי' הרשב"ם שבברכת גאולה לאחר קרי"ש "מספר ומשבח על גאולת ישראל שעברה". (על כתבים אלו וכיו"ב כתב הצ"צ - שו"ת חו"מ סי' ע' ס"ט - "הרבה כתבים שאין ראויים לעלות על שולחן כו").

לא התחשב כ"כ במנייני וחשבון התיבות. וממילא סיבתו העיקרית להשמטת צור ישראל הוא מהטעם הפשוט שהזכיר, ואילו הטעם של חשבון מ"א תיבות זהו כיהודה ועוד לקרא, ובפרט שבנידון דידן הסוד משתלב היטב בפשט.

ד. אחד החשדות שנחשד בהם רבינו ע"י הממשלה הרוסית הייתה הטענה שהחסידות היא דת חדשה - או לפחות כת חדשה - הנאסרת ע"פ החוק הרוסי⁶. אחת ההוכחות לטענה זו הייתה העובדה שהנה החסידים משנים ממנהגי ישראל בתפילתם ומוסיפים הוספות בתפילתם מה שאין שאר הציבור רגיל לאומרם. וכלשונו של אביגדור המוסר: "ומה שקוראים אותם כת היא מחמת זה שהמה שינו את מנהג ישראל בתפילותם ואפי' במלבושיהם"⁷. לכן בשני המאסרים שנאסר רבינו בפטרבורג נחקר גם על טענה זו, ובתשובותיו שכתב לחוקריו הפריך לחלוטין טענה זו. בדבריו הביא רבינו שלוש דוגמאות של הוספות שנהגו החסידים להוסיף בתפילת שחרית, אך הוכיח לחוקרים שהוספות אלו לא התחדשו ע"י החסידים, וזאת מהעובדה שהוספות אלו כבר נדפסו בסידורים לפני שהחסידות החלה להתפשט, וכן הן הובאו בסידורים שנדפסו במקומות שאין שם כמעט חסידים, ולא על ידם נדפסו.

וכך כתב רבינו לחוקריו בחודש מר-חשוון תקנ"ט בכת"ק (אג"ק עמ' רכ):

"אנו מתפללין הנוסח שמתפללין כל ישראל, וזהו עיקר התפלה אצלנו, רק שעל פי הקבלה לפעמים אנו מוסיפים תיבות ומזמורים ופסוקים מתהלים, ואין זו דת חדשה, כי בהרבה מדינות אומרים כן כל ישראל הדרים שם... כמו מזמור ל' ופ"ו, וכן פרשת קטרת, ועוד כמה דברים ידועים ליהודים הרבה... הנה כבר נדפסו סידורים אלו על פי הקבלה באמסטרדם ב' פעמים בהסכמת הגאונים הרבנים דאשכנז והאלאנד, ובזאלקווא ב' פעמים, ובלעמבורג פעם אחת בהסכמת הרבנים דמדינות הקיסר רומי שהתירו להדפיסם ולהתפלל בהם. אך הוספה זו אינה עיקר אצלנו".

כלומר, הנה לכם סידורים שנדפסו באמסטרדם ובגליציה בהסכמות גדולי ישראל אשכנזים שאינם חסידים, ונדפסו בהם פרשת הקטרת לפני ואחרי התפילה, מזמור שיר חנוכה קודם שחרית, תפילה לדוד קודם שיר של יום. וא"כ ברור שלא החסידים הם אלו שחידשו זאת.

כת"ק זה נחשף ופורסם לראשונה ע"י מפענח צפונות הרב יהושע מונדשיין ז"ל בשנת תשנ"ב ב'כרם חב"ד' גליון 4 ופוענח על ידו בשלימות. ובשנית - עם הוספות השמטות ושינויים - בספרו 'המאסר הראשון'. והנה בבירור זהותם של שלושת הסידורים האחרונים שנדפסו בגליציה מפרש הוא נכונה שמה שכתב רבינו "ובזאלקווא ב' פעמים" כוונתו לסידור שנדפס שם יחד עם 'משנת חסידים' בשנת תק"ד, וכן לסידור האר"י שנדפס שם בתקמ"א בהסכמת חכמי הקלויז מבראד. ומה שכתב: "ובלעמבורג פעם אחת" כוונתו לסידור האר"י שחיבר ר' אשר מרגליות מחכמי הקלויז מבראד, ונדפס בלמברג בשנת תקמ"ח.

ולגבי הסידורים שנדפסו באמסטרדם פעמיים פירש: שהכוונה כנראה לסידור 'שער השמים' לבעל השל"ה שנדפס באמסטרדם בתע"ז ותק"ב, ולסידור עם 'משנת חסידים' שנדפס שם בשנת תקכ"ד. אך לענ"ד טעה כאן בפירושו משתי סיבות. א. בסידורי 'שער השמים' הנ"ל לא נדפס מזמור שיר חנוכה וגם לא תפלה לדוד (ואף לא שש"י) משום שסידור

6 'המאסר הראשון', ירושלים תשע"ב, עמ' 13-15, 57, 152.

7 'אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' קמג סעיף ט. צילום כת"י של אביגדור ראה 'כרם חב"ד' 4, כפ"ח תשנ"ב, עמ' 86.

זה מיוסד ברובו על נוסח אשכנז הישן, ואכמ"ל. ב. רבינו כתב שהסידורים מאמשטרדם שנדפסו פעמיים ע"פ הקבלה הם: "בהסכמת הגאונים הרבנים דאשכנז והאלאנד". ובסידורי 'שער השמים' נמצאים הסכמת רבני הולנד לצד הסכמות מרבני קראקא ולבלין ופוזן, כל אלו מרבני פולין, ולא נמצא בהם אף רב אחד מאשכנז. כמו"כ סידור עם 'משנת חסידים' שנדפס שם בתקכ"ד ההסכמות עליו הם מרבני אמשטרדם והאג בלבד. וא"כ נראה שלא לסידורים אלו התכוון רבינו.

לאור זאת נראה יותר שכוונת רבינו לסידורים אחרים. לענ"ד כוונתו לסידור המבוסס על נוסח הרמ"ז⁸ שנדפס באמשטרדם ג' פעמים. בשנת תע"ב נדפס באמשטרדם סידור בשם 'בית תפלה וספר דברי הימים'. בשער הסידור נאמר: "...מגדל עוז בו ירוץ צדיק נשגב הגאון הרמ"ז בסדורו כלו מחמדים..." הסידור הובא לדפוס ע"י ר' משה רפאל אוטולינגו⁹. בסידור זה נדפסו שלש הסכמות. הראשונה היא מאת שר המסכים הנודע הג"ר שלמה איליון רב הקהילה הספרדית שבאמשטרדם, בהסכמתו כותב הוא: "...הסדר דבר דבור על אופניו מנהג הקדוש האר"י ז"ל מתוקן ומקובל בפה מפיך מרגליות הרב רבינו משה זכות ז"ל כל דבריו אמת וצדק..."

ההסכמה השניה היא מאת הג"ר שמואל כהן שאטין כ"ץ אב"ד פרנקפורט בעמח"ס 'כוס ישועות' הנודע בכינויו מהרשש"ך. וההסכמה השלישית היא מאת הג"ר יעקב כ"ץ אב"ד פרנקפורט מחבר שו"ת 'שב יעקב', שבעת נתינת ההסכמה כיהן כאב"ד בקובלענץ שבגרמניה. בסידור זה נדפסו כל שלשת ההוספות שהזכיר רבינו. פרשת הקטרת, מזמור שיר, תפילה לדוד לפני שש"י.

סידור זה נדפס בשנית באמשטרדם בשנת ת"ק והשתנה שמו מ'בית תפלה' ל'תפלת ישרים'. מהדורה זו מושקעת ביותר הן בתיקון והגהת הנוסח והן בהוספות רבות ומגוונות שנדפסו בו, והן בהידורו החיצוני בטיב האותיות וכו'. הסידור הוגה ונערך והובא לדפוס ע"י רבי יהודה פיזא ושותפו העורך העיקרי הג"ר דוד מילדולה מחבר שו"ת 'דברי דוד'. בשער הסידור נאמר: "...בתפילות האר"י ז"ל מסודרים קול ערב מהגאון המקובל האלדי כמוהרמ"ז זצוק"ל אשר בסידורו כולו מחמדים כיבד את ה' באורים ... גדול יהיה כבוד 'בית התפלה' הזה האחרון מן הראשון...". המסכימים הם רבני אמשטרדם האשכנזים והספרדים, ואביו של העורך העיקרי הג"ר רפאל מילדולה אב"ד באיונה שבצרפת מחבר שו"ת 'מים רבים'. בהסכמותיהם מפרטים הרבנים את המעלות וההוספות שבסידור 'תפלת ישרים' על ה'בית תפלה'.

8 רבי משה זכות (ש"פ? - תנ"ח) מגדולי המקובלים שבכל הדורות, מחכמי איטליה. רבינו הזכירו בתניא פרק יז. כמו"כ בהקדמה השניה לשלחן ערוך הרב מביא בנו הגה"ק ר' דובער סדר הלימוד כפי שהרגילו אביו מנעוריו, ולגבי סדר הלימוד בשבת כתב: "ובשבת זמן לימוד ספר הזוהר עם פירושים .. כהרמ"ז". כמו"כ הצ"צ מציינו כמקור לדרושי רבינו מאות פעמים בספר 'ליקוטי תורה'. ובמפתחות של כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע ללקו"ת עמ' יז כותב שאיננו מציין לרמ"ז מחמת ריבוי הזכרותיו בדרושים. כמו"כ נזכר בדרושי הצ"צ אלפי פעמים. הרמ"ז כידוע מלבד גדלותו הנשגבה בקבלה השאיר אחריו ספרים בנגלות התורה, קול הרמ"ז, ושו"ת, שודא דדיינא. כמו"כ היה פייטן ומשורר, ולשונו לשון צחה בלשון הקודש. יתכן וכל זה היה משקל נכבד אצל רבינו להתחשב כל כך בדבריו.

9 אביו של ר' משה אוטולינגו היה הג"ר שמואל דוד אוטולינגו אב"ד פאדובה, היה תלמיד תלמידו של הרמ"ז וסופר מהיר בבית מדרשו, כתבי קבלה רבים נעתקו על ידו ואף כמה מסידורי האר"י. ראה אודותיו בספר 'קבלת האר"י' להרב יוסף אביבי שליט"א, ירושלים תשס"ח, כרך ג במפתחות בערכו, ובכרך ב עמ' 731 - 732 הערה 29. לאחרונה נדפס לראשונה סידור הרמ"ז - ע"י המו"ל ספרי הרמ"ז הרב יצחק נחום שליט"א - מכת"י רש"ד אוטולינגו. כנראה ממנו הגיע העתק סידור הרמ"ז לידי בנו ר' משה.

סידור 'תפלת ישרים' נדפס שוב באמשטרדם בשנת תקל"ט עם עוד הוספות. עם הסכמות רבני אמשטרדם האשכנזים והספרדים. הרב הספרדי הג"ר שלמה שלם מספר בהסכמתו על הסידור הקודם שנדפס בשנת ת"ק "משום דנפיש חביבותיה איתבדורי איתבדור בכל תפוצות הגולה". (ושוב נדפס סידור תפלת ישרים בליוורנו שנת תק"ס עם הוספות מהחיד"א).

בעשרות מקומות נמצאו נוסחאות רבינו שווים לסידור זה, ואי"ה נאריך בזה בא' הגליונות הבאים. ואציין כאן דוגמא אחת. בפרע"ח מובא שיש לומר פסוק "יהיו כמוץ" וגו' לפני "יהיו לרצון", והביאו רבינו, על אף שלא כל סידורי האר"י הביאו זאת. ואלו שכן הביאו, הביאוהו לפני "יהיו לרצון". ורבינו הביאו לפני "עשה למען שמך". ולא נמצא בזה חבר לרבינו זולת סידור הרמ"ז.¹⁰

לסיכום: נראה שדברי רבינו אודות סידורים "על פי הקבלה" שנדפסו "באמשטרדם ב' פעמים בהסכמת הגאונים הרבנים דאשכנז והאלאנד", דבריו מוסבים על סידור 'בית תפלה' ועל אחת המהדורות של סידור 'תפלת ישרים'.

ה. בשנת תקס"א נאסר רבינו בשנית ושוב הובא לפטרבורג. שם נאלץ להשיב בכתב על י"ט טענות שכתב כנגדו אביגדור המוסר.¹¹ ואלו דבריו (אג"ק עמ' רפו):

"תפילות שלנו שהן נוהגות בדיוק באותו אופן כתפילותיהם של כלל היהודים, ורק זאת שאנחנו נוהגים לומר גם את התוספות לתפילה שעפ"י כוונות תורת הקבלה בצירופי אותיות וחילופיהן. תפילות אלו לא הובאו לדפוס בשנים קדמוניות אלא נשתמרו בכתב-יד אצל אנשים ידועים, אבל היום זה כבר למעלה מארבעים שנה מאז שנדפסו באמשטרדם בהסכמת הרבנים המקומיים, אף שלא היו מכונים חסידים, ואח"כ במדינות קיסר רומי בערים זאלקווא ולעמבערג, גם-כן בהסכמת הרבנים דשם. ותפילה [יהודית] זו שעם ההוספות המיוסדות על הקבלה, יש בה תועלת רבה גם לנפשו של אדם שאינו בקי בסודות הקבלה, כפי הידוע לנו גם מהספרים".

שוב מזכיר כאן רבינו את חמשת הסידורים שציין לפני שנתיים, ומציין את העובדה שרבני אמשטרדם לא היו חסידים.

ומה שכתב "זה כבר למעלה מארבעים שנה מאז שנדפסו באמשטרדם", אין כוונתו לספר על שנת הדפסת הסידורים, אלא כוונתו לומר שנדפסו לפני התפשטות החסידות ברייסין וליטא שלטענת חוקריו החלה בשנים תק"כ-תקכ"ה.¹² על כך מוכיח להם שההוספות הנדפסים בסידורים החלו טרם ארבעים שנות חסידות ברייסין.

10 ודבר זה מסתבר בטעמו. שלפי שאר הנוסחאות אין פשר והבנה למיקומו של הפסוק. משא"כ לנוסח זה זהו המשך לבקשה וכל החושבים עלי רעה מהרה הפר עצתם וקלקל מחשבתם, וכל עצתם ומחשבתם יהיו כמוץ לפני רוח וכו'.

11 את תשובתיו אלו לא כתב בכת"ק אלא הקריא את תשובותיו - באידיש או בלה"ק - בע"פ, ובאריכות, לפני אחד המתרגמים היהודים שעמדו לפניו (לזהותם: ראה 'הרב מלאדי' עמ' 105 הערה 3. 'המאסר הראשון' עמ' 526 הערה 23) והם כתבו מפיו בלה"ק על הגליון. ובסופם באה חתימת יד קודשו לאישור. מגליונות אלו שרד לפליטה רק העמוד האחרון ובו שני הסעיפים האחרונים בכת"י המתרגם עם חתי"ק, ושאר העמודים אינם בידינו. בארכיון בפטרבורג קיים התרגום הרוסי שנכתב ע"י המתרגמים. תרגום רוסי זה תורגם שוב ללה"ק ע"י מתרגמים מקצועיים, ופורסם ופוענח לראשונה בכרם חב"ד הנ"ל. לאור זאת מובן שאין לדייק כאן כלל בלשונו משום שבכלי שלישי עסקינן, אך רוח ותוכן הדברים השתמרו. וראה בכרם חב"ד' עמ' 26: "חלק ניכר מהתעודות המקוריות נכתב רוסי ע"י אנשים שידעיתם בעברית וביהדות אפסית, או ע"י יהודים שדיעת הרוסית שלהם לקויה. בעיות התרגום שנוצרו עקב כך רבות הן".

12 ראה אגרות בעל התניא ובני דורו, עמ' קלח.

נקודה נוספת מתבארת כאן בדברי רבינו, והיא, שאע"פ שכתב בעבר (הובאו דבריו בסעיף הקודם) והדגיש "כי ההוספה אינה עיקר התפילה... הוספה זו אינה עיקר אצלנו, דהעיקר הוא כוונת הלב דרחמנא ליבא בעי". וא"כ מתעוררת השאלה מה כל כך בער לרבינו נוסח התפילה שע"פ הקבלה אם איננה עיקר לדבריו. על כך כתב כאן ש"ההוספות המיוסדות על הקבלה יש בה תועלת רבה גם לנפשו של אדם שאינו בקי בסודות הקבלה", כי ע"י עצם אמירתם נמשך ומאיר בנשמה אור אלוקי המתלבש בתיבות התפילה.

עוד כתב שם רבינו בהמשך דבריו (עמ' רפח): "ומה שהוא [-אביגדור-] בן חיים כותב שהחסידים שינו כאילו ממנהג ישראל בתפילותיהם... כבר ביארנו לעיל כי תפילות אלו נדפסו כבר לפני זמן רב. וכן בארץ ישראל מתפללים בנוסח זה מאז ראשית ימיה של תפילת ישראל".

דבריו האחרונים כאן לכאורה תמוהים, הלא נוסח תפילת האר"י היה ממוזג ומצורף על ידו מאשכנז וספרד, ואף התחדשו על ידו דברים שלא נהגו קודם לכן לא באשכנז ולא בספרד, לדוגמא: אמירת וידוי וי"ג מידות לפני נפילת אפיים בשחרית ומנחה. ותמוה מש"כ רבינו שזהו נוסח מא"י. ולכן נראה שהמתרגמים לא תרגמו כאן במדויק את דברי רבינו. [וראה לעיל הערה 11].

ו. בספר ליקוטי תורה לרבינו בדרושי שבת שובה (דף סו ע"ב. פרק ב', נאמר בשנת תקס"ט) איתא: "יש נוסחאות בברכת יוצר בשבת שאין אומרים מה רבו מעשיך כו' לפי שבשבת אין ההתלבשות בבחי' עשיה אבל באמת הנוסחא העיקרית לומר גם בשבת מה רבו מעשיך כי גם בחי' מחשבה הוא בחי' עשיה לגבי קוב"ה". עיי"ש.

כלומר, לפי נוסח אשכנז אין אומרים מה רבו מעשיך (וכן הוא בסדר רב עמרם גאון ומחזור ויטרי ועוד) ולנוסח ספרד אומרים מה רבו מעשיך, ורבינו הכריע כאן כנוסח הספרדים.

ובדרושי שיר השירים שם (בלקו"ת דף יד ע"ב נאמר בפרשת ויקהל תקס"ט) איתא: "בנוסחא הישנה היה כתוב אתה הוא עד שלא בראת, ועתה הוא הנוסחא עד שלא נברא כו'. והעיקר הוא כנוסחא זו כי כן הוא לשון הפסוק יהללו את שם כו' כי הוא צוה ונבראו כו'... ולכן נכון הוא זאת הנוסחא עד שלא נברא כו' (וכמ"ש השל"ה בהקדמה דף ג' ע"ב)". עיי"ש.

והנה כאן הכריע רבינו כנוסח האשכנזי ולא כנוסח הספרדי, ובפרט שכן הוא דעת הב"ח והט"ז והמג"א ושאר נו"כ באו"ח סוף סימן מו.¹³

רואים מכאן קו נוסף בעריכת הסידור, שבכל מקום שישנם הבדלים בין נוסחאות אשכנז לספרד הכריע עפ"י עומק דעתו בעיונו בגדר אותו מושג. דהיינו, האם גדר 'עשיה' שייך בשבת או לא, כמו"כ האם ביחס הבורא לנבראו מתאים יותר הביטוי "עד שלא בראת" או שמא "עד שלא נברא". וכשהכריע בעומק עיונו שבשבת שייך אצל הקב"ה גדר 'עשיה' מהסיבה שביאר, הכריע כאותו נוסח. ומאידך, כשהגיע למסקנה שהמילים "עד שלא נברא" מתאימים ושייכים יותר מאשר "עד שלא בראת", הכריע כנוסח זה. מיותר לומר שנהג כך רק במקומות שממילא נחלקו הנוסחאות, ולא שחידש נוסחאות מדעתו במקומות שאין שום הבדלים בין הנוסחאות.

13 רבינו כבר בש"ע סי' מו סעיף י' כותב בענין זה, אך לא הבאתי דבריו משום שלא הוסיף שם על הנו"כ, ומהאי טעמא לא ציינתי לכל אותם עשרות מקומות בהם דן רבינו בש"ע בתיקוני נוסח ולשון.

ו. מסורות על הסידור

הבאנו לעיל מדברי רבינו עצמו אודות סידורים ונוסחאות, ומתוך דבריו דלינו אגב אורחא איזה סידורים ונוסחאות

עמדו לפניו, ואיזה מהם העדיף, ומדוע. כמו"כ נסינו למצות מדבריו קווי יסוד בעריכת הסידור. בפרק זה נביא כמה מסורות מבני הדורות שלאחר רבינו, מצאצאיו וצאצאי תלמידיו, ונבחן את מהימנותם. (החשובים שבהם כבר הובאו בגליון קפ"ו בתחילת המבוא ובהערה 5).

בספר 'תולדות עמודי החב"ד' (קעניגסבערג תרל"ו) נאמר בשער הספר: "כיל בתוכו תולדות ... הרב הישיש הגאון החסיד ר' שניאור זלמן מלאזניע... יפרש לעין שינוי הנוסחאות בין אשכנזים לספרדים פורטגאזים ובין חסידי חב"ד לחסידי פולין וואלין". מחבר הספר הוא מיכאל לוי ראדקינסזאהן (פרומקין), בן בתו של הגה"ק רבי אהרן הלוי מסטראשילא תלמיד מובהק לרבינו. בספרו בעמ' 97 כותב: "ועתה נקיים הבטחתינו לתת לפני הקורא את כל פרטי שינויי הנוסחאות אשר שינה הרב בסידור התפלה, ולרגלי המלאכה הזאת נאלצים אנחנו לכתוב כל השינויים שבין כל הנוסחאות מהתפלה, היינו בין הספרדים האמיתיים הפורטגאזים, ובין המתפללים בנוסח ספרד במדינת וואלין אוקריינא פאדאלסק ורוסיא החדשה, ובין חסידי חב"ד המתפללים עפ"י הנוסח אשר כתב רבינו הרב בסדור התפלה שלו, כי רוב השינויים ביניהם". בפרק שלם - 15 עמודים - מונה הוא אחת לאחת את כל שינויי הנוסח בתפלות חול ושבת. (בסוף ספרו כותב: "נוסחאות שלש רגלים וכן לימים נוראים... יבואו בחלקים הבאים". בתכנונו היה להוציא לאור כרך נוסף על אדמור"י חב"ד, ושם היה אמור להופיע פרק המשך המונה את שינויי הנוסחאות בתפלות הרגלים, אך לא נדפס).

בספרו זה בעמ' 31 כותב: "בחר לו מסדורי האר"י ז"ל הנדפסים את סידור ר' שבתי שעפטיל מראשקוב" (קוריץ תקנ"ד). ובהערה כז שם: "רבני החסידים במדינת וואלין ואוקריינא בחרו להם נוסח האר"י מסידור ר' יעקב קאפיל (- סלאוויטא תקס"ד -) מחבר שערי גן עדן, ושמה הנוסחא מעורבת אשכנז וספרד, והשינויים הם רק מעט מזער מנוסח אשכנז הכוללת. אך רבינו העביר גם עוד ששה נוסחאות שהיו כולם בשם האר"י ז"ל תחת הבקרת ונפה אותם ביי"ג נפה, עד אשר יצא סולת נקיה, ועפ"י רוב לקח נוסח התפילה מסידור ר' שבתי ראשקעווער בסידור התפילה שלו, ולבד מה שהכריע להלכה בענין ברכות תפלין, וסמוך לחתימה מעין החתימה בברכות, שזה קיבל להלכה מכרעת עפ"י הראשונים, לא עפ"י נוסח האר"י".

ג' נקודות עולים מדבריו, ובשורות דלהלן נוכיח שלשלתם יש קיום ואישור מכתבי רבינו.

א. בסידור ר' שבתי התחשב יותר משאר סידורי האר"י.

בסידור עם דא"ח, קאפוסט תקע"ו, בדרושי ברוך שאמר ופסוד"ז ועוד מביא פעמים רבות כוונות מסידור האר"י, ורובם נמצאים בסידור ר"ש. אך לכאורה אין מזה ראיה חותכת, משום שרוב הכוונות שמצטט נמצאים גם בשאר סידורי האר"י. אך במקום אחד לפחות רואים שכיון לסידור זה דווקא, והוא בדרושו על נשמת בדף קצ"ב ע"א טור ב' (מהדורת קהת) שמפרט בעניין חשבון קצ"ה תיבות שישנם בנשמת, ובתוך הדברים מצייין "ועייין בסידור האריז"ל". ובסידורי ר"א ורי"ק לא נזכר כלום מענין זה, ורק בסידור ר"ש מזכיר מענין קצ"ה תיבות. דבר זה גם נמצא מפורש מכ"ק אדמור"ר מליובאוויטש זי"ע (התוועדויות תשמ"ב ח"ב עמ' תשמו) שבכל מקום שנזכר סתם סידור האר"י בדרושי אדמור"י חב"ד הכוונה לסידור ר"ש, ואילו כשמציינים לסידור רי"ק מציינים זאת במפורש.

ב. חוץ מסידור ר"ש היו לפניו עוד ששה נוסחאות המתייחסים על שם האר"י.

דבריו אלו מקויימים מדברי רבינו שהובאו בפרק הקודם בסעיף ד' שם מציין אודות חמשה סידורים "על פי הקבלה".

וכאן המקום לציין אודות שני סידורי אר"י נוספים שהיו לפניו. האחד הוא סידור 'אור הישר', אמשטרדם תס"ט, למהר"ם פאפרש (נוסח אשכנז, עם הנהגות האר"י, ללא כוונות). דבר זה מוכח ממש"כ בשלחנו - במהדו"ב סי' ג' סעיף ח' ובמהדו"ק סעיף כה - שמידת חסידות לרחוץ פי הטבעת במים, וציין כמקור לזה את סידור האריז"ל, ודבר זה נמצא מפורש ב'אור הישר' בסדר הנהגת אדם בבקר סי' א' סעיף כ'. (ואף שדברים אלו נעתקו ג"כ בסידור ר"ש, אעפ"כ אין נראה שכוונתו לסידור ר"ש שנדפס רק בשנת תקנ"ד, משום שאת רוב הש"ע כתב הרבה לפני כן, ואכמ"ל).

והשני הוא סידור - כנראה כת"י - שאין ידוע זהותו. סידור זה מוזכר לפחות פעמיים בסידור עם דא"ח. לראשונה בעמ' מד בחתימת ברוך שאמר כותב שניקוד שם הויה שבחתימת הברכה הוא בסגול ומבאר שם ענינו. ובכל סידורי האר"י מבואר שיו"ד ווי"ו הם בחולם ושני ההי"ן בקמץ, וכמבואר בפרע"ח הטעם. ופעם נוספת נזכר שם בדף נד ע"ב ד"ה עיני כל, וז"ל: "הנה מבואר בסידור דהיינו בחי' ה' גבורות דיסוד דנוקבא הנקראת כל... ומבקשין בחינת ה' חסדים דדכורא שממתיקין הגבורות". ובכל סידורי האר"י הנפוצים מבואר שם כוונה אחרת.

עכ"פ מקויימת מסורת זו שלפני רבינו היו ששה סידורי האר"י חוץ מסידור ר"ש.

ג. ענינים רבים הכריע ע"פ דברי הראשונים, ובלי שייכות להאר"י.

דבר זה כתב רבינו בפירושו בהערותו לברכות הפטרה שחידש בנוסח הברכה ע"פ המבואר באבודרהם ובסדר התפלה של הרמב"ם בסוף ספר אהבה, ע"ש.

מסורת נוספת הוא מביא בדרך אגב בדברו על השינוי ששינה רבינו מכל הנוסחאות בברכת אתה חונן מ"דעה בינה והשכל" לחכמה בינה ודעת", על כך תמה וכותב: "כי גם בנוסח ספרדי פורטגאזים המתאים כמעט בכל נוסחאותיו עם נוסח רבינו כתוב גם כן דעה בינה והשכל". על נקודה זו שרוב נוסח הסידור לקוח מהנוסח הספרדי הפורטוגאזי, והסיבות לכך, נרחיב על כך אי"ה בגליונות הבאים.

מסורת נוספת על הסידור נמסרה מאת הגה"ח ר' חיים אלעזר ביחובסקי ז"ל בשם האדמו"ר הגה"צ רבי שמריה נח זצ"ל אב"ד באברויסק בעמח"ס 'שמן למאור' נכד הצ"צ, ונזכרה על ידו בדרך אגב באחד מדרושו ד"ה תקעו (כת"י) וז"ל: "ורבינו הזקן... תיקן תקנות גדולות... הסידור שלו שבירר מן ל"ב נוסחאות, ובירר הנוסחא שיהיה מכוון ע"פ נגלה וע"פ נסתר". (ליקוטי הגהות לספר התניא, ברוקלין תשל"ד, עמ' א'. 'הסידור', מונסי תשס"ה, עמ' פ').

אך המסורת הידועה והרווחת ביותר היא מש"כ ה'בית רבי' בספרו (דף פד ע"א בהערה): "אדמו"ר בעל צמח צדק נ"ע אמר שרבינו כשתיקן הסידור היה לפניו ששים סידורים מנוסחאות שונות, ומכולם בירר וליבן את הנוסחא שבסידור שלו".

על מסורת זו תמהו רבים וטובים, מסיבות שונות, שמא גוזמה והפרזה בדבריו, ואכמ"ל. היו שרצו לטעון שמא התחלף לו שלשים בששים, כדי להתאימה עם מסורת הל"ב נוסחאות. (כמו"כ אפ"ל בדוחק שהתחלף לו מששה לששים).

אך אפשר לקיים מסורת זו ולבאר דבריו שיתכן ולא דק, ואין כוונתו לששים סידורים, אלא לששים ספרים. כלומר, שסך כל ספרי הקבלה, השו"ת, ראשונים ואחרונים, כסדר

התפלה לרמב"ם ואבודרהם, טור וב"י הלבוש וכיו"ב והנו"כ הדנים במקומות רבים בנוסחאות התפלה, כולל סידורים ומחזורים שנדפסו בדורו לרוב באמשטרדם ליורנו וינציה סאלוניקי וכיו"ב. דהיינו, סך כל הספרים שעסק בהם לצורך עריכת הסידור הגיע מספרם לששים. וזה נראה יותר מתקבל על הדעת. (ואביא דוגמא לדבריי. בסידור לאחר 'עלינו' מביא הפסוק "אך צדיקים" וגו', וכותב: "וכתב רש"ל שצריך לומר זה". כוונתו לשו"ת מהרש"ל סימן ס"ד. סימן זה מוקדש כולו לחידושים בנוסח התפלה, ומכל חידושו שם לא הכניס רבינו לסידורו דבר כי אם זה בלבד. ולענ"ד גם שו"ת זה וכיו"ב נחשב לאחד מששים סידורים/ספרים שהיו למראה עיניו בעת עריכת הסידור. ועל מסורת זו נאמר אם קבלה היא נקבל וכו').

ז. האם סידור הרב הוא על פי נוסח האריז"ל?

בשער הסידור שנדפס בקאפוסט תקע"ו נאמר: "סדר תפילות מכל השנה עפ"י נוסח האריז"ל". וכן נדפס בכל שערי מהדורות הסידור 'תורה אור'. כאמור במבוא בגליון הקודם הרי דף השער של הסידור שנדפס בחיי רבינו בתקס"ב - תלוש. ואין לדעת האם מילים אלו נעתקו מהסידור המקורי, או שמא זו הוספת המדפיסים. הרבה ספיקות היו נפתרים אם הי' בידינו דף השער עם לשונו הזהב הקולעת והממצה של רבינו. אך מכיון ואין ידוע אם מקולמוסו יצאו המילים "על פי נוסח האריז"ל", הרי מוטל עלינו לברר עד כמה שאפשר האם אכן כולו על פי נוסח האריז"ל. ובכך נברר מקחו של צדיק.

בעצם אין כלל ספק על היות נוסח האריז"ל אחד מעמודי התווך המרכזיים ביותר בסידור, וכפי שכתב בפירושו אחיו המהרי"ל בעל ה'שארית יהודה' בהסכמתו לסידור שנדפס בקאפוסט תקפ"ב: "שבירר וליבן הנוסח עפ"י כוונה הרצויה להאריז"ל". ויתירה מכך רבינו נאמן בסידורו להאריז"ל אף באותם מקומות שלא הקפידו על כך שאר הסידורים המתייחסים להאריז"ל. ואציין כמה דוגמאות. א. בשמו"ע בברכת שמע קולנו ברוב הסידורים - כולל סידורי ר' אשר, ר' שבתי, רי"ק, - הנוסח מתחיל במילים "אב הרחמן שמע קולנו". ואילו בפרע"ח שער העמידה ספי"ט מעתיק את נוסח הברכה בשלימותה ושם הברכה מתחילה במילים "שמע קולנו ה' אלקינו אב הרחמן" וכו', וכמו שהעתיקו רבינו מילה במילה בסידורו. וכך מתחלת הברכה גם בנוסח הרמב"ם אבודרהם ורמ"ק ובסידורי הספרדים.¹⁴ ב. בפרע"ח שם פ"כ ובמשנת חסידים הביאו שלפני "יהיו לרצון" צריך לומר הפסוק "יהיו כמוץ לפני רוח וגו'", והעתיקו רבינו, אך בסידור ר"ש לא הובא. ג. בפרע"ח בשער השבת פ"כ ובמשנת חסידים כתבו שבמוסף דשבת הנכון הוא "תקנת שבת" ולא "תכנת", ועוד הביאו שם שיש לומר "נצטוו צוויי" ולא "צווי". אך לא כל סידורי האריז"ל הקפידו על כך. (ויתכן הטעם לכל הנ"ל משום שאין בהם נפקותא לכוונות). ואילו רבינו חש לכל אלו וכיוצא בהם שלא לשנות אף במשהו מהאריז"ל.

כמובן שרבינו יכל להתייחס רק לכתבי האריז"ל שנדפסו בימיו כמשנת חסידים, פרע"ח, נגיד ומצוה, וכל שמונת סידורי האריז"ל שנזכרו בפרקים הקודמים, (וכן ספר הכוונות שהדפיס ר' משה טרינקי בוניציה ש"פ, קוריץ תקמ"ד. הזכירו רבינו להדיא בתניא בתחילת הקונטרס

14 ההסבר הפשוט בנוסח האריז"ל ורבינו הוא, שאין שום סיבה לשנות במטבע בברכה זו משאר הברכות בשמו"ע. כל הברכות פותחות קודם בגוף הבקשה ורק אחר כך מזכירים שם שמים. וכגון, רפאנו ה', בך עלינו ה', תקע, השיבה, רצה ה', וכו', ולפי זה גם כאן הכי מתאים קודם שמע קולנו ולאחמ"כ ה' אלוקינו, ובאף ברכה מהאמצעיות לא מצינו שפותחת בשם ה', ומאי שנא הכי.

אחרון). וכידוע שבימיו לא נדפס עדיין שער הכוונות למהר"ש ויטאל שלראשונה נדפס בסאלוניקי תרי"ב.

אמנם בסעיפים הבאים נראה שאין הדבר פשוט וחלק כל כך, ורבינו לא נמנע מלשנות מנוסח האר"י ואף להכריע שלא כדעתו בכמה וכמה מקומות הן בנוסח והן בהלכה. (הסעיפים הבאים הם לפי סדר דפי הסידור תורה אור ולא לפי חשיבות הנושא).

א. בפרע"ח שער עולם העשי' פ"ב כתב שהנוסח הוא "לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר כבגלוי". ורבינו השמיט תיבת "כבגלוי", ונקט כנוסח הרמב"ם וסידור השל"ה. (וראה בתפילת חיים עמ' יז).

ב. בפרע"ח שער הזמירות פ"ו בנוסח חתימת 'ישתבח' כתב "הבוחר בשירי זמרה מלך א-ל חי העולמים". ורבינו כתב "מלך יחיד חי העולמים". ובסידור מהדורת הרב רסקין עמ' קכג-קכד בהערה 137 הביא שה'מנחת אלעזר' תמה על רבינו שלא נמצא לו חבר לנוסח זה לא באשכנז ולא בספרד. וצ"ע. (במאמר המוסגר: בפרע"ח שם כתב שהר"ת העולים מתיבות "אדון, בורא, רבון, הבוחר, מלך" - הוא 'אברהם'. ורבינו בסידור מהדו"ק בישתבח דשבת ציין והדגיש זאת בניקוד סגול מעל כל אותיות הר"ת. גם בסידורי הרמ"ז בית תפלה ותפילת ישרים ציינו זאת בישתבח דחול).

ג. בפרע"ח שער הסליחות פ"ח כתב שלפני י"ג מידות שבנפ"א יש לומר א-ל מלך יושב על כסא רחמים וכו'. ואף כתב כוונות על כך. ואילו בסידור רבינו הביא א-ל ארך אפים אתה וכו'.

ד. בפרע"ח שער השבת ספ"ג ישנה הגהה ממהר"י צמח שברכת מעין שבע צריך לאומרה אף בליל א' דפסח שחל בשבת, וכ"כ בנגיד ומצוה. ואילו רבינו כתב להדיא בסידורו שאין לאומרו בליל א' דפסח, וכפי שנפסק להלכה בשו"ע סימן תפ"ז, (והטעם ביאר רבינו בשלחנו שם בסעיף ד'). ואף שאפשר לכאורה לטעון שזהו ממהר"י צמח ולא מהאר"י בעצמו, אך המעיין בשורש הטעם שם לברכת מעין שבע רואה שזה מוכרח אף אם חל ליל א' דפסח, וכמו שכ' להדיא בנגיד ומצוה שזהו "לפי טעם הסוד הכתוב בכוונות". (וראה בכל זה באריכות גדולה ב'חזון עובדיה - פסח' להגר"ע יוסף זצ"ל עמ' רלא ואילך).

ה. בסידור אור הישר למהר"ם פאפירש, אמשטרדם תס"ט, בענין נוסח הקידוש כתב: "לא יאמר כי יום תחלה וכו' ולא כי בנו בחרת, שצריך להיות בקידוש ל"ה תיבות ובוכלו ל"ה תיבות, שיהיה ביחד ע' תיבות נגד ע' שמות קדושים". וזאת ע"פ דברי הזוה"ק בכמה דוכתי (זח"א ה' ע"ב ועוד). וכן כתב בס' הכוונות לר"מ טרינקי בתחילתו (עמ' ד, הוצאת שובי נפשי, ירושלים תשס"ו): "כי בנו בחרת ואותנו קדשת הוא טעות גדול, ולא שייך ביום שבת כי בנו בחרת וכו' אלא ביי"ט". כמו כן בנגיד ומצוה מעתיק את נוסח הקידוש בהשמטת התיבות כי בנו בחרת, וכן בסידור בית תפלה הנ"ל כתב בהדיא בשם הרמ"ז: "יזהר כל בעל נפש שלא יוסיף ולא יגרע מנוסח זה כי הוא מיוסד ע"פ הזוהר". וכן מורה פשטות הלשון בפרע"ח ומשנת חסידים. ואעפ"כ רבינו בסידורו הכניס התיבות כי בנו בחרת וכו', וזאת ע"פ דעת הרמב"ם (הל' שבת פכ"ט ה"ב) אבודרהם, מהרי"ל (וכן הוא נוסח רע"ג, רס"ג, מחזור ויטרי, הרוקח, ר"י בר יקר, הגר"א) וכל נוסחאות הסידורים בכל תפוצות ישראל עד דור האריז"ל. ובמג"א סימן רע"א ס"ק כ"ב לאחר שמביא הדעות שלא לומר כי בנו בחרת, מסיים "ול"נ שאין לשנות שום מנהג כי לכל מנהג יש טעם ויסוד". וכמדומה שהראשונים שהשמיטוהו מנוסח הקידוש הם המקובלים ר"מ בן גבאי בספרו 'תולעת יעקב', והרמ"ק בפירושו 'תפלה למשה' על הסידור.

ובספר 'תולדות עמודי החב"ד' עמ' 109 מביא מסורת בשם רבינו, וז"ל: "ורבינו לא חש לכל זה [-למניין וחשבון התיבות-] ואמר כי עיקר הקידוש הוא כי בנו בחרת ואותנו קדשת כו". וראה ג"כ מש"כ ב'ערוך השלחן' סי' רע"א סכ"ח. (ולשלימות העניין ראה בקובץ היכל הבעש"ט לו, עמ' קמד ואילך בבירורו המקיף של הרב יצחק ישראל דוב גרינוואלד שליט"א, ובפרט בהמובא בעמ' קסט).

ולחנם רתח בזה הגרא"ד לאוואוט בספרו שער הכולל בפ"ח, ובא לכלל טעות בכמה פרטים. בשטף דבריו שם כתב שבסי' ר' יעקב עמדין "לא נמצא לדלג השבעה תיבות". אך בסי' הנ"ל השמיטו להדיא וכ' שם בפירושו לסידורו "שהוא טעות גדול". כמו"כ גם כשמביא ממש"כ החיד"א בשם הרמ"ע מפאנו לא דק במחילת כת"ר. ע"ש. ודבריו שם ביישוב דברי הזהר הם דוחק גדול ביותר, וראה להלן סעיף ט.

ו. בפרע"ח שער השבת כתב שלאחר מים אחרונים יש לומר למנצח בנגינות, ופסוקים אברכה את ה' שמקורו בזהר, סוף דבר, תהילת ה', ואנחנו נברך, וידבר אלי. וכ"כ בנגיד ומצוה ומשנת חסידים. והנה רבינו בסידורו מהדו' שקלוב תקס"ג ע"פ עדותו של ה'שער הכולל' פל"ד סעיף ג': "המזמורים והפסוקים מתהלים שקודם ברהמ"ז עד סדר הזמון חסר שם לגמרי. והמדפיס דקאפוסט... הוסיף המזמורים והפסוקים על נהרות בבל עד סדר הזמון, והוסיף ג"כ מדעתו קודם מים אחרונים... פסוק... זה חלק". ורבינו הקפיד עליו בעיקר על הוספה זו שאין לה מקור מהאר"י. אך למעשה לא השמיט כל ההוספות כי לחלקן יש מקור בכתבי האר"י, כנ"ל. לפי"ז יוצא שבמהדו' שקלוב השמיט לגמרי כל ההוספות אעפ"י שלפי האר"י יש לאומרן, ומאידך במהדורות האחרות הסכים להשאיר את ההוספות שאין להן מקור מהאר"י, והן: על נהרות, שיר המעלות, לבני קרח. כמו"כ שינה מהאר"י לגבי זמן אמירתם, שלפי האר"י יש לאומרם לאחר מים אחרונים, ולפי הסידור יש לאומרם קודם מים אחרונים.

ז. בפרע"ח שער קריאת שמע שעל המטה בפ"ב כתב שיש לומר ברכת המפיל לפני קריאת שמע, וכן כתבו הנגיד ומצוה ומשנת חסידים. ורבינו הביא את ברכת המפיל לאחר קרי"ש. וזאת עפ"י מש"כ השל"ה (מס' חולין י' ע"ב בהגהה השניה, וכן בסידורו מהדורת תע"ז דף קנד ע"ב) שע"פ דברי הגמ' והפוסקים משמע שיש לאומרה לאחר קריאת שמע. והטעם הוא שלא יהא הפסק בין הברכה לשינה. עיי"ש.

ח. בפרע"ח שם כ' שיש לומר יושב בסתר עד התיבות ה' מחסי, ולא להמשיך ולסיים הפסוק בתיבות עליון שמת מעונך, כדי שיעלה לחשבון ס' תיבין. וכ"כ הנגיד ומצוה ומשנת חסידים וכל סידורי האר"י. ואילו בסידור נכנסו מילים אלו. וזאת כנראה עפ"י דברי הגמרא בשבועות ט"ו ע"ב: "שיר של פגעים... יושב בסתר... עד כי אתה ה' מחסי עליון שמת מעונך". אמנם בהגהות הגר"א שם הביא כמה גרסאות שמחקו תיבות אלו. אך רבינו קיבל את הגירסה הרווחת שבגמ' והיא הכריעה אצלו יותר מדברי האר"י. ובסעיף הבא נראה שרבינו לא חש למנייני התיבות, וכ"ש וק"ו שלא באמצע פסוק.

המעין יראה שהטעם לרוב הסעיפים הנ"ל שבהם הכריע רבינו שלא כהאר"י הוא כמ"ש בשלחנו סי' כ"ה סעיף כח: "כל דבר שבעלי הקבלה והזהר חולקים עם הגמרא או הפוסקים הנמשכים אחר הגמרא הלך אחר הגמרא או הפוסקים הנמשכים אחריה". ובקו זה הלך גם בסידורו, ורק היכן שדעת האר"י איננה סותרת דעת אחד הפוסקים שם נזהר להכריע כדבריו, ואף בקוצו של יו"ד.

ט. מהעניינים הבולטים בסידור ביחס לסידורי האר"י האחרים, שרבינו לא חש כמעט לכל מה שקשור לחשבון ומנייני התיבות בברכות. לא למנינם של הטור והרקח וחסדי אשכנז, ואף לא למנינו של האר"י שהובא בפרע"ח ומ"ח.

בט' ברכות בשמו"ע שינה רבינו מהמספר המנוי בטור ופרע"ח. בה' מהם רק בתיבה אחת חסירה או יתירה, אך בד' מהם מצינו יותר הפרש ביניהם במניין התיבות, ואלו הם: א. בברכת ראה נא בענינו נמנים בסידור י"ט תיבות, ואילו בפרע"ח נמנו י"ז תיבות. ב. ב"ברך עלינו" בסידור רבינו בקיץ נמנים ל"ו תיבות ובחורף ל"ח תיבות, ואילו בטור ופרע"ח נמנים ל' תיבות. ג. בברכת "ולמלשינים" בסידור נמנים ל"א תיבות, ואילו בטור ופרע"ח נמנו כ"ט תיבות. (וראה הטעם לזה בשער הכולל פרק ט' סעיף נב). ד. בברכת "על הצדיקים" בסידור נמנים מ"ד תיבות, ובטור ופרע"ח מ"ב תיבות.

כמו"כ הראינו לעיל שגם בנוסח הקידוש לא חש לע' תיבות אף שמקורו מהאר"י ומהזהר. כמו כן לגבי נוסח "הנרות הללו", בסידור נמנים מ"ז תיבות ואילו לדעת הט"ז והמג"א בשם שו"ת מהרש"ל יש לומר ל"ו תיבות. (ראה שער הכולל פרק מ"ו סעיף ד', ובסידור מהדורת הרב רסקין עמ' תרא). וכן ב"והוא רחום" שאומרים בשני וחמישי בפסקה "הפותח יד" שע"פ הפרע"ח והמ"ח יש בו פ' תיבות, ואעפ"כ השמיט רבינו ח' תיבות. (ואין זה השמטת הצנזור כטענת הגר"ח נאה בקונטרס הסידור, ומה גם שסידור מהדו"ק לא סבל מהצנזורה, ובמקום היחיד שהושמט מחמת הצנזור צויין הדבר בסוגריים הפוכים, משא"כ ב"והוא רחום").

בנוסח נשמת. בזח"ב קלח ע"א מבואר שבתחילת נשמת יש מ"ה תיבות, ומ"ואילו פינו" עד "ומלפנים" ישנן נ' תיבות, ומשם ואילך ק' תיבות. ובמ"ח (מס' שחרית דשבת ו, ב) כתב: "ויכוין מנשמת ועד בפני ישרים במ"ה תיבות ואח"כ מ"י תיבות ואח"כ ק' תיבות". והובא ג"כ בסידור הר"ש. והנה לפי כל הנוסחאות שבידינו מתחילת "נשמת" עד "בפני ישרים" ישנן הרבה יותר מקצ"ה תיבות. והנה בסידור עם דא"ח דף קצ"ב ע"א הביא רבינו את דברי הזהר הנ"ל וביארו בטוב טעם, ושם כתב לחדש לגבי מנין הק' תיבין: "פירוש מרבכות פעמים הטובות, מתיבת הטובות עד מי ידמה לך סלקא חושבן למאה תיבין כידוע, ועיין בסידור האריז"ל". כלומר, שאין מחשבים המאה תיבין מתיבת "מלפנים" עד "בפני ישרים", אלא מצמצמים החשבון מתיבת "הטובות" עד "מי ידמה לך". והדבר תמוה שאעפ"כ בסידורו נמנים מתיבת "הטובות" עד "מי ידמה לך" ק"ט תיבות, כמו"כ מתחילת "נשמת" עד "בפני ישרים" עולה החשבון בסידור רבינו הרבה יותר מקצ"ה תיבין.

עכ"פ רואים בפירוש שעל אף שרבינו עסק בעניין חשבון ומניין התיבות ואף ביאר את שורש החשבון באריכות בטוב טעם (מה שלא מצינו למקובלים אחרים שעסקו שם בביאור טעם החשבון), ואעפ"כ היה זה אצלו להלכה אך לא למעשה, ולא דחק עצמו בסידורו לדחוק את ה"נשמת" לקצ"ה תיבין.

נראה לאור כל זאת שרבינו ס"ל כדברי האבודרהם שהביאם הבית יוסף בסוף סי' קי"ג, וז"ל: "כתב הר"ר דוד אבודרהם יש אנשים שמנו התיבות שיש בכל ברכה וברכה מי"ח והביאו פסוקים על כל ברכה מענינה שעולין תיבותיהן כמנין תיבות הברכה, וכן עשיתי אני בראשונה מנין כזה. ואח"כ נ"ל שאין לו יסוד ולא שורש כי לא תמצא מקום בעולם שאומרים י"ח בענין אחד תיבה בתיבה, אלא יש מוסיפין תיבות ויש גורעין, וא"כ המנין הזה אינו מועיל אלא למי שעשאו ולא לזולתו ולמה נטריח על הסופרים לכותבו".

ורבינו בשלחנו (סימן ס"ח סעיף א') כתב: "נסח הברכה לא נתנו בו חכמים שיעור שיאמר כך וכך מילות לא פחות ולא יותר, שאם כן היה להם לתקן נסח כל ברכה במלות מנויות, וזה

לא מצינו בשום מקום". ומקור דבריו בחידושי הרשב"א (ברכות דף י"א) שהאריך בזה טובא. ודברים אלו היו לרבינו ליסוד וקו בעריכת הסידור.

בין כתיבת הדברים להדפסתם נלב"ע זקני הגאון הצדיק מוהר"ר שמואל אהרן לידר זצוק"ל הכ"מ, וראיתי להביא כאן בשמו שמועה ששמעתי מפיו כמה פעמים ששמע וקיבל מרבו המובהק רמ"ח מסלונים זי"ע בקשר לסידור רבינו. שבעת ששהה בארה"ק ה'בית אברהם' מסלונים זי"ע הבחין הרמ"ח שבטלית גדול של ה'בית אברהם' בחיבור חוטי הציצית לכנף הטלית ישנו איזה סוג קשר שונה מהנהוג, ושאלו על כך, והשיבו שכך ראה כתוב בסידור הרב. וציין זקני שלא שמע בבירור מה היה שונה בקשר, אך משער הוא שקרוב לודאי הענין הוא במש"כ רבינו בסידורו "לעשות עוד נקב קטן סמוך לשפת הטלית שמצדה לרחבה, למעלה מקשר גודל מהזווית שלמטה, ולהעביר שם חוט הכורך שהוא הארוך אחר שעשה הקשר העליון כראוי קודם שיתחיל לכרוך". עיי"ש. והוסיף שב'משמרת שלום' סימן ג' סעיף ג' לאחר שמציין לחומרה זו של רבינו מסיים "ולא ראיתי מי שחש לזה". (וראיתי לציין מה שסיפר אביו הרה"ח ר' יצחק דוד זללה"ה שה'בית אברהם' כשהזכיר מרבינו התבטא "דער הייליגער רב". זיע"א). ת.נ.צ.ב.ה.

